

RESSENYES

TUAN, Yi-Fu

Escapismo. Formas de evasión en el mundo actual

Barcelona: Península, 2003, 301 p. Traducción de Karen Müller
ISBN 84-8307-569-5

Hace unos años, tuve el inmenso privilegio de investigar y aprender bajo la tutela del profesor Yi-Fu Tuan, uno de los geógrafos más interesantes y peculiares de nuestros días. Fue en la Universidad de Wisconsin, en Madison, una seductora y agradable ciudad que actúa como un verdadero oasis de libertad y de creatividad en medio del profundo y conservador *midwest* norteamericano. Tuan impartía un seminario (el *Geography 501*) bajo el título «Space and Place. A Geography of Experience», con un éxito sorprendente: sus clases no sólo se llenaban de geógrafos, sino que a él acudían estudiantes —y profesores— de la más variada procedencia, sobre todo de arquitectura, arte, antropología, filosofía y literatura. Recuerdo pocas experiencias académicas e intelectuales tan excitantes como la vivida en aquella abarrotada aula en la que Tuan, un geógrafo de una vasta cultura humanista y una memoria sorprendente, impartía sus doctas clases varias veces a la semana.

El título del seminario era muy parecido al de uno de sus libros más famosos: *Space and Place: The Perspective of*

Experience (1977), ya convertido por aquel entonces en un clásico, después del también magistral *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes, and Values* (1974). En ambos, el geógrafo de origen chino ensaya una nueva metodología para acercarse más y mejor al estudio de las relaciones que los seres humanos mantenemos con el entorno que nos rodea, algo que seguirá desarrollando más tarde en obras tan sugerentes como *Landscapes of Fear* (1980), *Segmented Worlds and Self: Group Life and Individual Consciousness* (1982), *The Good Life* (1986) y *Morality and Imagination: Paradoxes of Progress* (1989), entre otras. El carácter ensayístico de sus obras, su solidez intelectual y su elegancia literaria las han convertido en habituales no sólo en los apartados de reseñas de libros de las revistas académicas del ramo, sino también en revistas de crítica literaria de gran difusión, como las prestigiosas *The New York Times Book Review* o *The Washington Post Book World*.

Ahora bien, a pesar de todo lo dicho, Yi-Fu Tuan sigue sin ser traducido al castellano, cuando ya lo ha sido desde hace

años a varios idiomas, entre ellos el portugués. Este inexplicable vacío ha empezado a ser cubierto con la traducción de *Escapism*, publicado originalmente en inglés en 1998 por la Johns Hopkins University Press y con la aún más reciente traducción de *Who Am I? An Autobiography of Emotion, Mind and Spirit*, publicado en 1999 por The University of Wisconsin Press y, en España, por la editorial Melusina, en 2004. Esta breve nota se refiere exclusivamente a la primera de estas dos obras.

Como buen geógrafo, Tuan sigue empeñado en *Escapismo* en intentar comprender cómo los seres humanos se relacionan con su entorno, cómo crean lugares e imbuén de significado al espacio geográfico, cómo se genera el sentido del lugar y cómo se resuelve la tensión dialéctica entre la naturaleza y la cultura, cuestiones todas ellas fundamentales y que le han preocupado a lo largo de su carrera. Sin embargo, en esta ocasión va más allá y se plantea si, en el fondo, la cultura no es más que un mecanismo de evasión de la naturaleza, una especie de huida de la condición natural, una forma de escapismo individual y colectivo de la animalidad y del original substrato natural.

Para desarrollar esta tesis, Tuan ha estructurado su libro en cinco grandes capítulos, cuyos enunciados no dejan de ser sugerentes: «Tierra», «Animalidad», «Personas», «Infierno» y «Cielo». En el primero de ellos, plantea lo que será, de hecho, uno de los ejes centrales de discusión a lo largo de toda la obra: las relaciones entre naturaleza y cultura, incidiendo en el fenómeno de las migraciones y en el papel del ser humano en la transformación de su entorno, dos temas fundamentales, por otra parte, en toda la tradición geográfica. En el segundo capítulo, dedicado a la animalidad, Tuan explora todos los caminos que el ser humano ha seguido para «huir» de su propio cuerpo, entendido como lugar.

¿Puede uno huir de su envoltorio corporal? Tuan cree que sí y que, además, lo hacemos continuamente, cuando imaginamos o soñamos despiertos, o cuando nos dejamos absorber completamente por otra persona, objeto o acontecimiento. El tercer capítulo («Personas»), con un enigmático subtítulo («Desconexión e indiferencia»), trata de la unicidad de cada uno y de todos los individuos humanos; una unicidad que contribuye a su vez a la sensación de aislamiento o desconexión, incluso hallándose en medio de familiares, lo que genera una actitud huidiza y de indiferencia hacia el mundo que nos rodea. «Infierno» es el título del cuarto capítulo, en el que se analiza la vulnerabilidad humana subyugada al dolor físico, a la discapacidad y a la muerte, pero también a una corrosiva sensación de vacío que a menudo mitigamos con los efluvios del alcohol, de las drogas o, simplemente, con el trabajo y el ocio. La imaginación, que está en la base de toda cultura, nos abre las puertas del cielo, pero también las del infierno, del que obviamente queremos escapar. Cuando nuestra mente está enajenada, caemos al abismo, del que probablemente sólo saldremos —sólo escaparemos— a través de la muerte. Tuan concluye su ensayo con el capítulo «Cielo», un evocador y optimista canto a la libertad humana a través de una huida final hacia lo real.

Hay que reconocer que no es habitual plantear las relaciones entre naturaleza y cultura desde esta perspectiva, pero Tuan se atreve a ello con su habitual estilo ensayístico y haciendo que el lector —sin que éste apenas se dé cuenta— navegue por una infinidad de mares: el paisaje, la pintura paisajista, la arquitectura, el arte, la animalidad, el cuerpo humano, la etnicidad, el cristianismo, el budismo, la ciencia, el sexo, el erotismo, el voyeurismo, la imaginación, la realidad, la virtualidad, la muerte, la eternidad. Y todo ello con una exquisita ironía, sutil senti-

do del humor y un *esprit de finesse* propio e intransferible, producto de la yuxtaposición en una misma persona de dos almas distintas: la occidental y la oriental, la judeocristiana y la confucionista. El cóctel podría ser explosivo, pero no lo es, porque Tuan controla perfectamente sus dos identidades y las administra con las

dosis adecuadas, como un viejo sabio chino.

Joan Nogué

Departament de Geografia,
Història i Història de l'Art
Universitat de Girona
joan.nogue@udg.es

PEÑA, J. L.; LONGARES, L. A.; SÁNCHEZ, M. (eds.)

Geografía física de Aragón: Aspectos generales y temáticos

Zaragoza: Universidad de Zaragoza e Institución Fernando el Católico, 2004
ISBN 84-96214-29-X

Aquest volum apareix amb motiu de les XIX Jornades de Camp de Geografia Física de l'Associació Espanyola de Geografia (AGE), organitzada pel Departament de Geografia de la Universitat de Saragossa. Lluny de ser una geografia física regional de l'Aragó, ens acosta en diversos capítols a temes d'actualitat científica en la recerca geogràfica, amb mètodes i resultats que presenten investigadors de diversos centres.

El llibre, tal com n'indica el títol, està dividit en dues parts: aspectes generals de la geografia física d'aquest territori, i aspectes temàtics que tracten realitats i problemàtiques puntuals. Tal com assenyalen els editors a la seva introducció, la idea bàsica d'aquesta publicació és la de mostrar una compilació o un estat de la qüestió en certs temes o determinats espais on s'està treballant activament i dels quals no sempre transcendeixen els resultats. Tot i estar editat per l'AGE, aquest volum recull 27 treballs en què no sols han col·laborat geògrafs, sinó que el total de 46 autors està compost per científics de diverses àrees afins.

La primera part de la publicació destaca els trets més importants de l'Aragó, tractats amb un esquema molt didàctic que facilita que qualsevol persona ins-
truída en geografia s'introdueixi en la geo-

morfologia, la climatologia, la biogeografia, l'edafologia i la hidrologia de la regió. Molt més especialitzades són les exposicions que es fan a la segona part sobre les unitats del relleu aragonès, en què s'aprofundeix de forma específica en les diferents línies de recerca de la Universitat de Saragossa i altres centres d'investigació de l'Aragó. Aquests treballs estan directament relacionats amb les sortides de camp i amb els recorreguts que ocupen les jornades de camp, que aporten resultats nous i inèdits, així com la revisió de temes del medi físic que fa anys que s'estudien. En aquest sentit, cal destacar, tal com hem dit més amunt, que no es tracta d'una geografia regional, sinó d'un recull de recerques actuals sobre uns traçats que recorren els Pirineus, la Serralada Ibèrica i la depressió de l'Ebre.

A la primera unitat, que parla dels Pirineus, s'hi combinen aspectes generals, com ara el glaciariisme i el periglaciariisme pleistocè i actual, amb temes aplicats com ara el funcionament hidromorfològic dels seus rius, el dinamisme torrencial en barrancs de muntanya, l'evolució de vessants per moviments de massa, de regeneració vegetal en zones cremades i la vulnerabilitat climàtica en els últims decennis. De la Serralada Ibèrica, se'n tracta la geomorfologia, la climatologia i

la biogeografia des del seu punt més característic: el Moncayo, exposant la seva evolució quaternària, el seu paisatge vegetal i la interrelació de diferents paràmetres físics; el segon territori tractat en aquesta unitat és la vall del riu Martín, com a exemple fluvicàrstic. Per últim, a la tercera unitat del relleu estudiat, la depressió de l'Ebre, s'hi presenten treballs que analitzen la problemàtica dels corredors fluvials en el sector central del riu Ebre, l'evolució paleoambiental de les conques lacustres i en el desenvolupament holocè de valls de fons pla, amb el riu Huerva com a exemple. Referent als aspectes paisatgístics, s'hi tracten les estepes i l'alteració dels gresos dels Monegres.

Dels quatre capítols de la primera part, la que comprèn aspectes generals, la inicial correspon a J.L. Peña i M.V. Lozano, que situen el lector en la dinàmica alpina i la posterior evolució geomorfològica que donen lloc als grans trets que defineixen aquest territori. J. M. Cuadrat, en el seu capítol sobre el clima de l'Aragó, sintetitza els factors i els elements climàtics i estableix els principals tipus de clima aragones. La biogeografia la descriu L.A. Longares, posant èmfasi en les formacions vegetals i animals més característiques dels diferents ambients d'ecosistemes contrastats, que van de l'eurosiberia al semiàrid i l'estepari. La diversitat edàfica de l'Aragó la mostra P. Benlloch, exposant els tipus de sòl que es donen com a resposta als processos edàfics en condicions semiàrides o en condicions fredes i humides. Per últim, M. Sánchez, A. Ollero i J. del Valle repassen i analitzen els trets principals de la xarxa fluvial aragonesa, destacant l'estructura del seu traçat, el repartiment de cabals i la seva variació temporal.

L'apartat referit als Pirineus comprèn vuit aportacions d'autors de la Universitat de Saragossa i de l'Institut Pirenaic d'Ecologia (IPE), amb col·laboracions d'autors dels Estats Units, d'Austràlia, de França i d'Anglaterra. D'aquests capítols,

quatre tracten el glaciariisme i el periglaciariisme pirenaic: 1) Peña i altres mostren les morenes de les tres diferents fases d'avançament de la glacera del riu Gállego i la seva relació amb les terrasses, amb dades de camp que confirmen treballs anteriors d'autors espanyols i francesos; 2) González-Sampériz i altres fan un estudi paleontològic, sedimentològic i d'isòtops estables en carbonats a la turbera del Portalet, que confirma la desglaciació dels Pirineus anterior a la del nord d'Europa i els Alps, amb un màxim anterior als 30.000BP i una intensa desglaciació fins al màxim fred de finals del pleistocè, molt inferior a l'anterior; 3) Julián i altres treballen el glaciariisme actual; el seu text destaca la pobra extensió que ocupen els glaciers en els massissos de Balaitús i Infiernos-Punta Zarra, amb poc més de 38 ha de glaciers i congestes, de les 115 ha de l'últim màxim, mesurats amb dades recollides en diverses campanyes, que tenen una gran fragilitat, ja que a la reducció d'extensió s'ha d'afegir la pèrdua considerable de volum, la qual cosa porta a parlar de la seva desaparició si les tendències climàtiques de les últimes dècades continuen igual; 4) Julián i Chueca, en aquest últim article relacionat amb la presència del gel pirenaic, localitzen pergelisòl esporàdic per sobre dels 1.900-2.000 msnm a la serra de Telera (Osca), amb sondejos elèctrics verticals i mesures de la temperatura basal del mantell nival.

Els dos articles següents tracten de la hidrologia pirenaica: en el primer, Ollero i altres estudien la hidromorfologia del riu Gállego, del qual es destaca la seva complexitat, amb un funcionament molt marcat pels embassaments i les desviacions de cabal en capçalera, i una dinàmica molt activa en el seu curs baix; en el segon, García-Ruiz i altres, investigadors de l'IPE, constaten els riscos hidrològics del Pirineu central espanyol i estudien les característiques de l'avinguda catastròfica del barranc d'Arás (Osca) el 1996. Les pluges de gran intensitat i baixa

freqüència permeten remobilitzar cons de dejecció i acumulacions de colades de blocs en llits fluvials.

Un únic article de García-Ruiz i altres fa referència als moviments en massa. S'hi estudia aquest efecte a l'Alt Gállego, on es posa de manifest que els moviments superficials estan lligats a les activitats humanes: desforestació del pis subalpí i de la muntanya mitjana, i els moviments profunds que estan vinculats a l'existència d'energies i a l'estructura litològica.

L'últim estudi de l'ambient pirenaic, de Pérez-Cabello i Ibarra, treballa sobre la regeneració vegetal en comunitats incendiades del prepirineu d'Osca, on els boscos escleròfils de *Quercus rotundifolia* i de *Quercus gr. cerroides* presenten una capacitat cicatritzadora superior als dominats per coníferes, especialment si aquestes són comunitats de substitució o de repoblació.

El segon territori, la Serralada Ibèrica, s'exposa mitjançant cinc articles d'autors de la Universitat de Saragossa: 1) En aquest primer treball, s'hi descriu el sistema de terrasses i glacis en el peudemont del Moncayo, modelat durant el pleistocè i el quaternari amb dipòsits tectònics i climàtics amb al·luvions que cobreixen els arrasaments erosius des del massís fins a la depressió de l'Ebre; 2) El modelat glaciari i periglaciari del Moncayo del pleistocè superior ha deixat circs i morrenes al vessant nord-oriental, amb un funcionament periglaciari actual per sobre dels 2.000 metres sobre el nivell del mar amb sòls ordenats, glaciers rocallosos, colades de blocs i lòbuls de gelifluxió; 3) Longares presenta les principals comunitats vegetals del massís seguint la distribució altitudinal a l'article: «El paisatge vegetal del sector aragonès del Moncayo»; 4) Ibarra i Echeverría estableixen les relacions entre clima, sòl i vegetació en el NE del Moncayo a través de la distribució d'aigua en tres boscos diferenciats, i 5) L'últim article, l'únic que no treballa en el massís del Moncayo, analitza els paisatges flu-

vials i càrstics del riu Martín en tres punts: barranc del Mortero, avenc de San Pedro i els estrets d'Albalate.

El tercer i darrer bloc temàtic tracta aspectes de la depressió de l'Ebre en nou capítols centrats en el riu Ebre, el riu Huerva i les conques lacustres del sector central. A continuació, n'esbossem el contingut: 1) Compara el comportament de les precipitacions en el Pirineu (valls de Tena i Canfranc) amb la depressió de l'Ebre (Saragossa i Tosos-Mezalocha). En tots dos entorns, l'esdeveniment de precipitació màxima hi aporta més d'un terç del total mensual, amb màxims hivernals en alta muntanya i de tardor-primavera a la depressió. 2) El comportament hídric del riu Ebre defineix el seu règim fluvial i la rellevància dels seus episodis extrems, tant de crescudes com d'estiatges. 3) El corredor riberenc de l'Ebre aragonès de meandres lliures, de gran valor geoecològic, pateix greus problemes atesa la pràctica eliminació de la dinàmica fluvial per embassaments, canvis dels usos del sòl i defenses en el llit. Els llargs i profunds estiatges redueixen cada any els cabals, la qual cosa, lligada a la reducció i desconexió dels boscos de ribera, fa necessària la planificació d'aquest espai fluvial. 4) L'IPE mostra, mitjançant anàlisis sedimentològiques, geoquímiques i palinològiques de la llacuna Salada, la vegetació i el funcionament hidrològic durant el tardiglaciari, que indiquen moments més freds, amb evapotranspiració potencial menor i pluja més abundant i més ben repartida. 5) Aquest article presenta els principals valors ambientals d'un medi estepari, amb biòtops molt contrastats, d'alt valor botànic i ornític per la seva diversitat, raresa i endemisme. 6) L'evolució holocena del curs baix del riu Huerva mostra una fase acumulativa des de 6000 BP fins als segles IV i V dC, d'origen climatoantròpic, una segona fase post-medieval i una última del segle XVII, totes dues climàtiques. 7) La utilització d'un SIG per desenvolupar reconstruccions

paleoambientals amb la integració de variables cartogràfiques ha permès als autors generar un mapa de riscos geomorfològics actuals i identificar els existents en el passat. 8) Els autors daten els dipòsits actuals i subactuals d'un fons de vall al sector central de la vall de l'Ebre a través de la dendrocronologia sobre *Tamarix canariensis*. 9) Aquest últim article de la sèrie de la depressió de l'Ebre i també del conjunt de la publicació tracta sobre el modelat de gresos als Monegres d'Osca, producte dels processos d'humectació i assecatge, haloclastisme i dissolució sobre aquests materials que donen lloc a sorres de fàcil transport èdic.

En resum, doncs, i tal com hem dit al començament, estem davant d'una publicació que respon a un esdeveniment concret i que, malgrat el seu títol, no és una geografia física regional de l'Aragó. Amb tot, la primera part del volum centra el lector en el territori a través de la des-

cripció geomorfològica, climàtica, biogeogràfica, edàfica i hidrològica. Si se'n vol tenir un coneixement generalista més aprofundit, es pot consultar, per exemple: BIELZA, V. i altres (1994). *Geografía de los paisajes de Aragón*. Zaragoza: Departamento de Educación y Cultura de la DGA; ESCOLANO, S. (dir.) (1995). *Atlas de Geografía de Aragón*. Zaragoza: DPZ-Institución Fernando el Católico; HIGUERAS, A. (dir.) (1984). *Geografía de Aragón*. 6 vols. Zaragoza: Guara Editorial.

El valor dels articles és inqüestionable, així com el prestigi professional dels seus autors, i això garanteix els resultats dels seus treballs i dels mètodes científics utilitzats.

Jordi Nadal

Departament de Geografia
Universitat Autònoma de Barcelona
jordi.nadal@uab.es

ORTEGA CANTERO, Nicolás (ed.)

Naturaleza y cultura del paisaje

Madrid: Fundación Duques de Soria y Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid, 2004. Colección de Estudios, 91, 221 p.
ISBN 84-7477-920-0

La Fundación Duques de Soria és una institució cultural sense ànim de lucre, amb seu a Sòria, que va ser creada l'any 1989. D'aleshores ençà, ha impulsat investigació i debat que ha organitzat a l'entorn de diferents temàtiques: llengua, història, hispanisme, ciències, etc. D'una d'aquestes branques, la de ciències, sorgeix, l'any 1999, l'Instituto del Paisaje, que va néixer com a resposta a una proposta feta per Eduardo Martínez de Pisón, que, entre 1996 i 1998, havia dirigit un cicle de seminaris sobre medi ambient (Martínez de Pisón, 1998; Martínez de Pisón i Sanz, 2000) que constituïen la continuació dels realitzats a l'inici de la dècada de 1990, com els dirigits per Jesús García Fernán-

dez (1995, 1996) sobre medi ambient i geografia rural.

Així doncs, l'institut neix d'aquests seminaris i a la vegada n'impulsa l'organització anual des de punts de vista i temàtiques diferents. Per exemple, entre 1999 i 2001, sota el lema general de «Paisaje y ordenación del territorio», celebra tres seminaris que coordinen Florencio Zoido i Carmen Venegas (2002).

Juntament amb aquesta trajectòria, que ha abastat aspectes referits al medi ambient i a l'ordenació del territori, des de l'institut del paisatge també s'ha impulsat una línia d'investigació i difusió de caràcter més teòric i epistemològic sobre els estudis de paisatge. Mostra d'aquest

fet és el recull publicat del primer Encuentro del Instituto del Paisaje, trobada dirigida l'any 2000 per Nicolás Ortega Cantero, i que es publica amb el títol d'*Estudios sobre historia del paisaje español* (Ortega, 2002).

Per tant, el llibre que es ressenya aquí, l'heu de situar en el context dels seminaris organitzats per l'Instituto del Paisaje i l'apadrinament de la Fundación Duques de Soria, que en aquesta ocasió ha disposat del suport de les Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid. L'editor del llibre és un dels geògrafs espanyols que més ha treballat en els darrers vint anys sobre geografia i paisatge cultural: Nicolás Ortega Cantero. A més, ell ha estat l'organitzador del seminari que també dona nom al llibre *Naturaleza y cultura del paisaje*. Un recull de set aportacions que es corresponen amb les ponències que es van efectuar entre el 14 i el 18 de juliol de l'any 2003 al convento de la Merced de Soria, més una col·laboració d'un dels comentaristes que també va participar en el seminari. Abans de valorar les argumentacions expressades en el llibre, cal dir que aquest seminari va ser el primer d'una trilogia que va tenir continuïtat l'any 2004 («Paisaje, memoria histórica e identidad nacional») i que seguirà l'any 2005 («Imágenes del paisaje»).

Uns episodis que tenen a veure amb la història de la geografia que s'hi tracta a partir d'un conjunt de reflexions sobre els valors i els significats que el paisatge ha anat adquirint progressivament a mesura que s'avançava cap a la (post)-modernitat. Aquest fet ha portat a estructurar el llibre a partir de la idea principal que el paisatge geogràfic modern es configura a partir d'un dualisme basat en la raó (l'explicació) i el sentiment (la comprensió). Això condiciona la major part dels estudis de paisatge geogràfics posteriors i s'analitza en el llibre a partir d'un conjunt seleccionat de paisatges modèlics (que serveixen o que poden servir de

models) i que donen pas a una història geogràfica de l'estudi del paisatge i a un cas aplicat d'exemple amb el qual finalitza el llibre. Vegem-ho més detingudament.

La primera part s'inicia amb una ferma voluntat de fixar els fonaments del que Nicolás Ortega anomena «paisatgisme geogràfic modern», que es basa en el fet de demostrar com l'estètica i el sentiment van agafades de la mà amb les «noves» formes de conèixer i valorar la naturalesa a partir del segle XVIII. I és que plantejar l'interrogant sobre quin paper ha desenvolupat el paisatge en l'explicació dels fets geogràfics moderns, requereix l'assumpció que el paisatge és un concepte que des de la seva definició es mou entre dues aigües: d'un costat, el caràcter material i formal, la forma; d'un altre, els aspectes valoratius basats en la percepció. D'aquí ve el títol del llibre, *Naturaleza y cultura del paisaje*, i del primer article, «Naturaleza y cultura en la visión geográfica moderna del paisaje», que ha escrit Nicolás Ortega. La idea no és nova. Segons Serge Briffaud (1994), va ser un sociòleg, Jacques Cloarec, qui, als anys vuitanta, va haver de remarcar la dualitat del terme *paysatge*: «le paysage se présente au chercheur comme un objet duel. Il est à la fois élément du réel et objet idéal, réalité et représentation» (Cloarec, 1984, p. 285). Així, mentre que la ciència geogràfica viu de l'estudi de les relacions establertes entre societat i natura, de l'explicació de les diferències regionals i de localització en l'espai que això provoca, el paisatge és una eina que permet analitzar aquestes realitats des d'un punt de vista físic i a la vegada mental, en interpretar la percepció que la societat fa d'aquest territori i la forma com el representa.

La dualitat formada per art i ciència és la característica fonamental de l'aparició del paisatgisme modern. Una idea present en tot el llibre i que ningú no dubta a vincular amb el moviment romàntic (a partir de la segona meitat del

segle XVIII). Una herència que recollirà A. Humboldt l'any 1808 en el que Nicolás Ortega considera el manifest fundacional del paisatgisme geogràfic modern: *Cuadros de la naturaleza*. A partir d'aquest moment i fins ara, la història geogràfica del paisatge és molt dinàmica i canviant en lapsos temporals curts. La dualitat bascula sovint i per això Julio Muñoz («El orden natural del paisaje») explica com aquesta relació es trenca a finals del segle XIX com a conseqüència de la consolidació de la perspectiva científica del racionalisme positivista en el que constitueix l'inici d'una espiral que gira al voltant dels conceptes d'ordre natural i perspectiva paisatgística: la ciència del paisatge i la geografia de les escoles de l'est, l'ecologia dels paisatges, la ciència del geosistema i l'anàlisi integrada de paisatges, etc. La geografia, segons Julio Muñoz, ha pretès successivament *sentir, comprendre, explicar, controlar, transformar i ordenar/protegir* l'ordre natural de les coses.

A la segona part del llibre, i tenint en compte el moviment pendular entre la raó i el sentiment, entre l'ordre natural i la intervenció humana, s'hi presenten un seguit de paisatges que Nicolás Ortega ha considerat model·lics i representatius d'aquesta evolució: el paisatge de muntanya, el paisatge rural, el paisatge de jardí i el paisatge urbà. No és una elecció a l'atzar, ja que cadascun serveix per remarcar un seguit de valors propis del paisatge geogràfic modern: l'exaltació de la natura, l'empremta de les societats sobre el territori i la transformació del medi natural, idealitzada si parlem del jardí i brusca si ho fem de la ciutat.

Avui en dia ningú no pot dubtar del paper de la muntanya en la representació del nostre col·lectiu cultural, però, de quina manera es configura? Com neix aquest sentiment cap a ella? Quin valor simbòlic té? Són aspectes que Eduardo Martínez de Pisón relata magistralment a «El paisaje de montaña. La formación

de un canon natural del paisajismo moderno»: les muntanyes (la raó) i l'expressió de la Il·lustració i el romanticisme cap a elles (el sentiment). Per a la qual cosa, repassa la creació del model alpí europeu (dels Alps als Pirineus) i les aportacions fetes des del món de l'art i el de les ciències atrets per l'admiració i els nous coneixements. A partir d'un moment determinat, la muntanya és l'expressió més acabada de l'ordre natural, una idealització que es perpetua en el temps i que arriba fins als nostres dies.

Antonio López Ontiveros, a «Descubrimiento y conformación histórica de los paisajes rurales», defensa que l'origen del paisatge rural també s'ha de situar durant el romanticisme. Malgrat que tradicionalment s'ha cregut que els paisatges de conreus i zones planes havien passat de no considerar-se gens a viure subliminats a la muntanya i a l'alpinisme en general, López Ontiveros demostra com no és una preterició absoluta i com s'han de considerar alguns textos que també emeten judicis de valor sobre el paisatge rural.

El concepte de jardí el tracta Josefina Gómez Mendoza a «Paisaje y jardín: la plasmación de la idea de naturaleza», on la intenció de ruralitzar la ciutat, és a dir, situar la natura a l'interior de la ciutat a partir del jardí, apareix amb força en l'exemplificació que fa de Madrid. La capital de l'Estat espanyol serveix per demostrar com la natura ja s'idealitza i es transforma al segle XVIII, moment en el qual es donen les condicions polítiques i socials per fer-ho; com ara, per exemple, quan la Corona adquireix la plena propietat del Prado i el tanca amb més de cent quilòmetres de mur l'any 1749 o es converteix Aranjuez en explotació agrícola mantenint-ne els camins arbrats.

Francisco Quirós Linares, en el capítol «El paisaje urbano en la geografía española moderna», argumenta com la consideració de l'espai urbà com a tal i

la societat que l'habita no es pot considerar fins a la institucionalització de la geografia. D'abans, només en considera algunes descripcions generals, on la ciutat, segons ell, té poca importància geogràfica. Per això, repassa els orígens a partir d'*Une méthode de géographie urbaine*, de 1922, de Blanchard, i *Geografía de las ciudades*, de Manuel de Terán. I destaca l'escola de José Manuel Casas Torres (impulsor d'un gran nombre de tesis sobre geografia urbana) i l'aportació de Manuel de Terán.

Quatre paisatges model·lics (paisatge natural, rural, de jardins i urbà) que s'han convertit en icones d'identificació dels estudis de paisatge en general i de la geografia en particular. Però, què ho fa que siguin model·lics? Per què Nicolás Ortega en destaca aquests i no uns altres? Doncs, perquè apareixen directament relacionats amb el romanticisme i són hereus d'un moment històric en què la raó i el sentiment anaven de bracet. Només per aquest motiu. Per tant, l'important no és tant el moment com la consideració integrada dels dos aspectes, i això, és clar, fa que molts estudis del paisatge natural, rural i urbà que s'han fet, es fan i es faran, siguin censurables i no puguin rebre la consideració de paisatge geogràfic modern.

Potser per aquest motiu el llibre arriba a les darreres pàgines amb una suggerent valoració feta per Valentín Cabero Diéguez, «El paisaje en la geografía española actual», sobre el paper que ocupa el paisatge en la geografia espanyola actual, després d'analitzar-ne el camí recorregut i les diferents formes de tractament que ha rebut, sobretot a partir de la segona meitat del segle XX, i amb un bon exemple de la utilitat dels estudis de paisatge modern a les illes Canàries (Guillermo Morales i Daniel Marías: «Naturaleza, cultura y paisaje en las islas Canarias: El ejemplo del bosque de Doramas»).

En definitiva, un llibre molt bo al qual esperem que s'afegeixin les publicacions

que hi ha pendants dels dos seminaris organitzats i que serviran per completar un excel·lent estat de la qüestió sobre la geografia i el paisatge cultural en el tombant del segle XX.

Referències bibliogràfiques

- BRIFFAUD, Serge (1994). *Naissance d'un paysage: La montagne pyrénéenne à la croisée des regards XVI-XIX siècle*. Tarbes-Toulouse: Association Guillaume Mauran Archives de Hautes-Pyrénées i CIMA-CNRS Université de Toulouse II.
- CLOAREC, Jacques (1984). «Des paysages». *Études rurales*, núm. 95-96, p. 267-290.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, Jesús (dir.) (1995). *Medio ambiente y desarrollo rural*. Valladolid: Universidad de Valladolid.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, Jesús (coord.) (1996). *Medio Ambiente y crisis rural*. Valladolid: Universidad de Valladolid.
- MARTÍNEZ DE PISÓN, Eduardo (dir.) (1998). *Paisaje y medio ambiente*. Valladolid: Fundación Duques de Soria. Grupo Endesa i Universidad de Valladolid.
- MARTÍNEZ DE PISÓN, Eduardo; SANZ HERRÁIZ, Concepción (eds.) (2000). *Estudios sobre el paisaje*. Madrid: Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid. Fundación Duques de Soria (Colección de Estudios, núm. 67).
- ORTEGA CANTERO, Nicolás (ed.) (2002). *Estudios sobre historia del paisaje español*. Madrid: Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid. Fundación Duques de Soria i los libros de la Catarata (Historia y Paisaje. Serie Estudios, núm. 1).
- ZOIDO, Florencio; VENEGAS, Carmen (coords.) (2002). *Paisaje y ordenación del territorio*. Sevilla: Junta de Andalucía. Fundación Duques de Soria.

Albert Pèlachs

Departament de Geografia
Universitat Autònoma de Barcelona
albert.pelachs@uab.es

SLATER, David

Geopolitics and the Post-colonial: Rethinking North-South Relations

Oxford: Blackwell Publishing, 2004, 286 p.

ISBN 0-631-21453-4

El geògraf britànic David Slater, que ens presenta el llibre titulat *Geopolitics and the Post-colonial: Rethinking North-South Relations*, s'ha dedicat, des dels anys seixanta, a la recerca vinculada a l'espai, la política i el desenvolupament. Inicialment, se centrà en la relació entre el desenvolupament capitalista i la desigualtat espacial al Perú, i a principis dels anys setanta, a la Universitat de Dar es Salam, de Tanzània, investigà l'estructura espacial del subdesenvolupament en el context de la societat postcolonial. Posteriorment, treballà en temes com ara els nous moviments socials i canvi polític, l'espacialitat del poder d'estat i les vinculacions entre geopolítica i teoria del desenvolupament. Recentment, i des de la universitat anglesa de Loughborough, la seva investigació gira entorn de les relacions entre la geografia política i els lligams internacionals contemporanis, i, més concretament, entre la connexió del poder geopolític i els discursos relacionals entre els desequilibris existents entre el Nord i el Sud. Aquesta línia de recerca —culminada amb la publicació del llibre que a continuació es ressenya— se centra especialment en el rol dels Estats Units en relació amb els territoris del Tercer Món (especialment Llatinoamèrica) i intenta analitzar la dinàmica de continuïtats i discontinuïtats en les formes de representació i intervenció geopolítiques.

La publicació de Blackwell, *Geopolitics and the Post-colonial*, recull, d'una manera molt erudita, tots els interessos de l'autor descrits més amunt. Molt ben estructurat, fins i tot rigorós, però de lectura fàcil, es divideix en quatre blocs diferenciats, d'unes cinquanta pàgines cadascun. La primera part del llibre, centrada en la reflexió teòrica necessària per

emmarcar els conceptes que es treballaran i s'analitzaran al llarg de l'obra, es presenta com una introducció teoricohistòrica al món actual des de la caiguda del mur de Berlín l'any 1989, parant especial atenció a la seva representació i al simbolisme de la dissolució del «segon món», vinculat a la guerra freda. Junta-ment amb aquest fet, es contextualitzen les creixents tendències «globalitzadores» d'espai-temps i l'emergència d'unes noves relacions polítiques i econòmiques entre el Primer Món i el Tercer Món. Tot seguit, l'autor segueix amb un aprofundiment i una contextualització del que ell anomena «pensament euroamericanista», centrant-se en una anàlisi de l'estructura del poder, la geopolítica i el fet postcolonial, per acabar introduint-nos en el «pensament crític». Aquest, recull l'obertura del concepte de la diferència i les noves dinàmiques del pensament emergent, la desconstrucció i reconstrucció del concepte de coneixement —que inclou una anàlisi crítica de les relacions existents entre poder i informació—, tot emfatitzant la significació de la presència i absència dels diferents agents territorials al llarg de la història més recent, i, finalment, la introducció de la «reflexivitat» i la geopolítica de la producció de coneixement. Encara en la primera part del llibre, l'autor hi inclou un segon capítol dedicat exclusivament a l'imperialisme, que comença traient-lo de l'encotillament tradicional amb què se'l relaciona i analitzant les arrels del fenomen, tant a nivell teòric com històric. Des d'un punt de vista innovador, ens aporta idees alternatives sobre la temàtica territorial de l'«altre» i el concepte de frontera, exemplificant-ho amb la trajectòria intervencionista del govern

nord-americà des del 1898: la diplomàcia del dòlar en la «missió democràtica».

La segona part del llibre se centra a analitzar la geopolítica occidental —per acabar posant-la en dubte—. Slater ens situa en el punt de trobada de les nocions teòriques de modernització i desenvolupament en relació amb l'estereotipada societat occidental vers les «altres» societats, per introduir-nos la terminologia emprada per les tres típiques vies de desenvolupament, o sia, Primer Món, Segon Món i Tercer Món. Tot seguit, entra a analitzar geopolíticament la difusió del «desenvolupament» —poder d'intervenció— a través del que ell anomena el «diseg expansionista d'esdevenir "modern"», per tant, d'entrar en els paràmetres prooccidentals. A continuació, fa un repàs de les limitacions de la teoria de la modernització posant especial èmfasi a les representacions del Primer Món, als tòpics retrats relacionals d'Occident vers les dinàmiques no occidentals i a l'essencialització del Tercer Món com un bloc homogeni. El capítol 4 traça la trajectòria de l'increment real del neoliberalisme, o sia, el disseny de les propostes de desenvolupament dels anys vuitanta, l'afegit de *neo-* al mot *liberalisme*, les dinàmiques conceptuals d'aquest nou paradigma, l'anàlisi de l'ideari i els seus efectes, i, finalment també, la democràcia basada en el mercat i la intervenció geopolítica.

La tercera part del llibre de Slater supera ja les acotacions més teòriques com a eina de justificació i recull el que ell anomena els «arxipèlags del pensament crític», on les aportacions esdevenen més geogràfiques. Se centra, doncs, a analitzar els nous reptes que sorgeixen de la perifèria, o sia, l'emergència d'un discurs alternatiu que es caracteritza per la denúncia d'un desenvolupament imposat des de l'exterior que significa, al mateix temps, dependència i marginalitat. Inclou, també, la necessitat d'anar més enllà de la tradicional dicoto-

mia moderna i d'incorporar les versions molt cops silenciades de les especificitats històriques no occidentals. El capítol 6 del llibre —que tanca la tercera part de l'obra— tracta els nous espais de la diferència, primer des d'una òptica postmoderna per centrar-se seguidament en l'anàlisi postcolonial. D'aquesta manera, presenta les idees teòriques més aglutinadores del paradigma postmodern, però, al mateix temps, crítica la persistència d'un euroamericanisme en aquesta línia de pensament.

L'última part del llibre ens presenta les cartografies mentals de la geopolítica que ens envolta, sovint titllada de globalitzada (?). Si efectivament és així, ens proposa, en un primer moment, reimaginar la realitat geopolítica en el marc del segle XXI tot recordant-nos la realitat històrica colonial com el territori legítim de l'imperialisme i posant en qüestió les actuals sobirania territorial dels estats i la persistència de les diferències entre el Nord i el Sud com a conseqüència del manteniment del desequilibri de poders que es relaciona directament amb el fet imperial, la globalització i la realitat postcolonial. Després d'aquesta contextualització, s'arriba a l'últim capítol del llibre, el més militant. Aquest, comença apostant per la necessitat d'aprendre dels del «sud» i ens introdueix la trajectòria dels nous moviments socials i la importància de la representació. A continuació, se centra en les noves formes de subjectivitat i la multiplicitat de la resistència. Una vegada ubicats en la temàtica, Slater, des d'un punt de vista menys ideològic, ens presenta com a exemple l'interior (indígenes de la selva Lacandona) i l'exterior (tractat internacional de lliure comerç entre Mèxic i els Estats Units) dels espais de resistència, i ens ho concreta amb el cas dels zapatistes. Des d'aquesta vessant més activista, l'autor ens trasllada de Chiapas a Porto Alegre, per exemplificar-nos la voluntat d'una política més democràtica, així com les característiques

del Fòrum Social Mundial, que, des d'una vessant més geogràfica, es pot analitzar com el sorgiment d'unes noves realitats espacials alternatives de solidaritat, en el seu sentit més ampli.

Finalment, les conclusions de l'autor es poden resumir en la necessitat de despertar del somni candent del concepte imperial, perquè, com molt bé explica, l'essència de la identitat i l'autoritat de la modernització d'Occident es portà a terme en l'esfera del poder colonial i imperial, i la derivant producció de coneixement que caracteritzà el desenvolupament de les disciplines científiques occidentals anaren acompanyades de l'establiment formal de l'imperialisme modern, fet que implica que l'elaboració de coneixements —especialment sobre els nous territoris— es relacioni directament amb la ideologia imperialista i fins i tot com una metodologia establerta per reforçar el domini occidental sobre les perifèries naixents. Juntament amb aquesta combinació de poder i coneixement, es poden relacionar les múltiples formes de representació subordinades a la geopolítica i a la cultura. També cal esmentar que l'assumpció de la supremacia occidental implica el silenci dels «altres» no occidentals, que es combina amb representacions que legitimen la necessitat de penetració i reordenació. En síntesi, Slater dedica una especial atenció a les interseccions entre intervenció i representació centrades bàsicament en les Amèriques (l'anglosaxona vers la llatina). D'aquesta manera, les intervencions geopolítiques examinades dels segles XIX, XX i XXI engloben diferents models de representació i execució. Així, la doctrina neoliberal de desenvolupament es distingeix de la teoria de la modernització en l'absoluta prioritització del sector privat i de la mercantilització econòmica i social, i comparteix, amb la modernització, el privilegi d'una certa experiència occidental, no només pel que fa a trets econòmics,

sinó també governamentals i socials. I tot i que el poder imperial té continuïtat en contingut i formes, l'aportació alternativa que ens presenta Slater es caracteritza perquè el coneixement estigui connectat amb l'emancipació i la solidaritat més que no pas amb l'estreta relació amb la regularització i el control actual. Aquesta reflexió s'acompanya a través d'un ampli ventall ja consolidat de literatura que es focalitza en un sud global —plàsticament americanista—, que traspasa l'escriptura i que també és ben present en els moviments socials com ara el Fòrum Social Mundial, els quals d'alguna manera fan una relectura de la memòria geopolítica i descolonitzen l'imaginari occidental de la reproducció dels canons imperials.

Geopolitics and the Post-colonial és, sens dubte, un llibre teòric, mancat d'il·lustracions i cartografia. Un dels fets més destacables que cal remarcar-ne és l'extensa bibliografia que inclou: més de sis-centes referències en poc més de dues-centes pàgines de text, fet que constata la capacitat de documentació de l'autor, i també de síntesi, com bé es pot constatar en les útils anotacions a peu de pàgina, que ajuden a contextualitzar i, al mateix temps, a aprofundir en alguns temes concrets. Aquest llibre, doncs, es caracteritza perquè és un manual de geopolítica actualitzat que incorpora de forma innovadora les teories postcoloniales i l'anàlisi de l'imaginari geopolític de les relacions entre el Nord i el Sud. Amb tot, i per acabar, cal recordar que el que és més important d'aquesta nova aportació de Slater és la voluntat de pensar que el futur geopolític mundial pot ser postimperial; en definitiva, que un altre món és possible. I s'hi podria afegir que, més que possible, és necessari.

Rosa Cerarols

Departament de Geografia
Universitat Autònoma de Barcelona
rosa.cerarols@uab.es

ROBBINS, Paul

Political Ecology

Oxford: Blackwell Publishing, 2004, 242 p.

ISBN 1 40510265 9

Paul Robbins, en su obra *Political Ecology*, hace una muy completa aproximación a la ecología política desde la óptica de la geografía. El libro explica, tanto desde un punto de vista teórico como desde un punto de vista aplicado, en qué consiste la ecología política, repasando la investigación que se ha llevado a cabo por una serie de académicos que se han autobautizado como «ecologistas políticos». De esta forma, el libro resulta una muy valiosa aportación que clarifica el objeto de estudio y sistematiza los puntos en común de un cuerpo de autores extremadamente disperso.

La ecología política, según el autor, debe de entenderse como un cuerpo de conocimiento encaminado a desenmascarar las fuerzas políticas que hay detrás del acceso a los recursos ambientales, su gestión y su transformación. Así, el autor, a lo largo de su relato y con el análisis de múltiples investigaciones y casos prácticos, nos muestra que la política es inevitablemente ecológica, en la medida en que las acciones políticas tienen unos impactos socioambientales, pero que, a su vez, la ecología es inherentemente política, porque es el resultado de una construcción social.

El libro se divide en cuatro partes. En la primera, se nos describe la evolución de la ecología política, desde sus raíces hasta nuestros días.

El autor empieza describiendo la ecología política en contraposición a la ecología apolítica, una contraposición que guiará sus argumentos a lo largo de toda la obra. La ecología política se basa en el análisis holístico y global, en concebir los sistemas ecológicos como resultado de relaciones de carácter sociopolítico y en aproximarse a la realidad de forma explícitamente normativa. Se diferencia, así, claramente del enfoque apolítico de la eco-

logía, un enfoque que considera los sistemas ecológicos sin tener en cuenta su carácter político y las relaciones de poder que hay detrás de ellos, que tiende a culpabilizar a las fuerzas locales y que, en nombre de la objetividad, dice no posicionarse. Sin embargo, el autor discute esta supuesta objetividad en el análisis de una materia que, según él, es ineludiblemente política.

Hecha esta diferenciación entre la ecología apolítica y la ecología política, el autor dedica tres capítulos (p. 17-82) a descubrir los antecedentes académicos del ecologismo político hasta llegar a nuestros días. Empieza hablándonos del determinismo ambiental como una corriente apolítica según la cual determinadas acciones sociopolíticas como el colonialismo se podían justificar a partir de los determinantes geográficos. En contraposición a estas tesis, el autor muestra algunas corrientes teóricas alternativas, como la desarrollada por Kropotkin, que van a convertirse en los orígenes de la ecología política, al defender que es nuestra condición social la que forma nuestras ideas de la naturaleza. Robbins continúa la revisión de los orígenes del ecologismo político con los enfoques críticos de finales del siglo XIX y con las investigaciones sobre riesgos de principios del siglo XX, investigaciones que reconocen el incremento de la vulnerabilidad de la sociedad moderna. Robbins sigue su revisión poniendo en contraste estas investigaciones más pragmáticas con las realizadas en el marco de la ecología cultural, estudiando los aspectos humanos i los ambientales de forma ecosistémica.

Según Robbins, las herramientas desarrolladas por parte de la ecología cultural y del riesgo son insuficientes para responder a las presiones multiescala de la era del desarrollo del cambio ambiental, pues no

responden a preguntas del tipo: ¿por qué las autoridades toman determinadas decisiones?, ¿quién lo financia?, ¿quién se beneficia de ello?, ¿qué relación hay entre los actores? Es por eso que Robbins revisa, en el capítulo 3, las herramientas críticas de distintas corrientes académicas que han sido recogidas por el ecologismo político para hacer frente a este tipo de cuestiones. Unas herramientas que surgen desde las teorías de la propiedad comunal y el materialismo verde hasta los estudios postcoloniales, pasando por los estudios campesinos, los estudios feministas y la historia crítica ambiental.

En la segunda parte del libro, el autor analiza las distintas formas como los ecologistas políticos entienden el medio ambiente degradado o construido, centrándose en aquellos elementos que él identifica como los retos conceptuales y metodológicos de este campo de estudio. En el capítulo 5, el autor nos habla del hecho que reconocer i entender la destrucción de los sistemas naturales es una parte integral de la ecología política, reconociendo las alteraciones antropológicas en el medio como origen de muchas problemáticas sociales y económicas. En el capítulo 6, el autor hace hincapié en la necesidad de considerar el medio ambiente como construido. Es decir, entender que el medio ambiente no es un elemento objetivo, sino social y político y que, depende de quien lo interprete y como lo interprete, su significado puede variar, de tal manera que, en función de como sea entendido socialmente, las acciones que sobre él se emprendan pueden ser de índoles muy distintas.

Robbins explica como para la ecología política las cosas raramente son lo que aparentan ser. Muchos procesos de carácter ambiental no son naturales, sino que tienen una historia y, a menudo, no resultan inevitables. Así las cosas, la tarea de la ecología política es la de desenmascarar aquello que hay detrás de estos procesos, averiguar a quién están beneficiando y qué relaciones sociopolíticas hay detrás de ellos,

con el objetivo último de reinventar o cambiar esos procesos para construir un futuro mejor y más sostenible (p. 109).

En la tercera parte del libro, se examinan una por una las cuatro tesis que el autor considera que han sido centrales en la ecología política desarrollada hasta nuestros días.

La primera de estas tesis hace referencia a la degradación y a la marginación y quiere explicar el porqué y el cómo se realiza el cambio ambiental. Entre otros ejemplos, el autor utiliza los casos de la deforestación del Amazonas y la agricultura de contrato en el Caribe para evidenciar que la marginación económica produce degradación ambiental a través de la apropiación y la acumulación de capital natural por parte de unas determinadas elites.

La segunda tesis se basa en la conservación y en el control de los recursos ambientales, explicando los fracasos de la conservación en términos de exclusión económica y política. La tesis defiende que muchos procesos de conservación ambiental han acabado con formas locales de subsistencia, de producción y de organización sociopolítica. Las investigaciones presentadas (las pesquerías de Nueva Inglaterra, el uso del fuego para la gestión del paisaje en Madagascar y la conservación social de los bosques del sudeste asiático) demuestran como «allí donde las prácticas de producción local han sido históricamente productivas y relativamente benignas, han sido acusadas de insostenibles por parte de las autoridades, con la intención de controlar esos recursos» (p. 150).

La tercera de las tesis habla de los conflictos generados alrededor del acceso a los recursos ambientales. La tesis explica como los problemas ambientales se politizan cuando determinados grupos obtienen el control de recursos colectivos y como conflictos existentes entre comunidades son ecologizados por cambios en las políticas de gestión de los recursos. El autor utiliza los casos del desarrollo agrícola en Gambia y el conflicto por la tierra

en el oeste de Estados Unidos para evidenciar que la estructura social determina un acceso diferencial a los recursos ambientales, que los sistemas de propiedad son políticamente parciales e históricamente contingentes y que las iniciativas de gestión ambiental tienden a basarse en asunciones condicionadas desde un punto de vista de clase, etnia y género.

Finalmente, la cuarta tesis se centra en la identidad ambiental y los movimientos sociales, argumentando el porqué, el quién y el cómo se producen fenómenos de agitación social en torno a elementos de carácter ambiental. Esta tesis argumenta que los cambios en la gestión de regímenes y condiciones ambientales generan oportunidades a los grupos locales para organizarse i representarse políticamente, con nuevas formas de acción política que conectan transversalmente a personas de distinta clase, género y etnia (p. 188). Para evidenciar esta tesis, el autor nos presenta los interesantes casos de los movimientos de subsistencia andinos y del movimiento Chipko en el Himalaya.

Después de haber revisado estas cuatro grandes tesis, el autor concluye el libro refiriéndose a las críticas que ha recibido la ecología política, y las utiliza para analizar sus principales retos actuales i futuros. La ecología política recibe críticas desde dos extremos. Por una parte, se la critica por estar demasiado condicionada por la política económica, con análisis débiles y demasiado dogmáticos, sin encontrar claras relaciones causa-efecto. Pero, por otra parte, sin embargo, la eco-

logía política es también criticada por ser poco sólida teóricamente y por otorgar excesivo poco peso a la construcción de procesos ambientales. Robbins argumenta que hace falta una exploración mutua de los fenómenos socioambientales entre la ecología científica y el constructivismo, es decir, entre medir y definir la degradación (p. 209). El libro finaliza argumentando que las debilidades de la materia son fruto de las asimetrías en sus explicaciones. Por eso, el autor propone tres líneas de futuro para conseguir una mayor simetría: pasar del concepto de destrucción/construcción del medio ambiente al concepto de producción de la naturaleza a partir de un conjunto de relaciones entre humanos y no humanos, pasar de hablar únicamente de determinados productores a analizar todos los productores del medio ambiente y salir de las explicaciones lineales para avanzar hacia las explicaciones a partir del concepto de red.

Finalmente, el autor propone tres nuevos campos sustantivos donde sería necesario empezar a aplicar la lógica analítica de la ecología política: el problema demográfico a nivel mundial, las modificaciones genéticas y la ecología de las ciudades. Con ello, concluye un muy recomendable libro que llena un importante vacío en la sistematización de la teoría y la investigación geográfica.

Marc Parés i Franzi

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Geografia
marc.pares@uab.es

REBORATTI, Carlos

Ambiente y sociedad. Conceptos y relaciones

Buenos Aires: Ariel, 2000, 225 p.

ISBN 950-9122-71-8

Carlos Reboratti, actual secretario de investigaciones y profesor de la Universidad de General Sarmiento, Argentina, y ex pro-

fesor de la Universidad de Buenos Aires, nos propone en este libro una mirada particular a la conflictiva relación entre socie-

dad y ambiente, con la definición y utilización de una gran cantidad de conceptos que desarrolla en sus diversos capítulos.

Prioriza la explicación de estos conceptos antes que la utilización de información, por otra parte fácilmente disponibles en una gran cantidad de trabajos de esta temática y que caen rápidamente en la obsolescencia, a la vez que plantea nuevos interrogantes y trata de dejar de lado dogmas y lugares comunes en una temática que en las últimas décadas ha generado gran profusión de publicaciones.

La obra está estructurada en una introducción y en diez capítulos que, si bien están correlacionados y en los cuales se hace referencia a los conceptos utilizados en los diferentes capítulos, cada uno de ellos guarda la suficiente independencia como para poder ser leídos separadamente, si es interés del lector profundizar de forma particular en la temática propuesta en ellos.

En el primer capítulo, el autor hace una disquisición sobre el uso de los términos *naturaleza* y *ambiente* remarcando el aspecto teórico y abstracto del primero en contraposición al segundo, que es concreto, específico y que responde a un recorte territorial. Este ambiente está en un continuo y creciente conflicto con la sociedad, ya que ambos, *ambiente* y *sociedad*, presentan distintos intereses y no tienen el mismo tiempo ni tipo de comportamiento.

La importancia de las distintas escalas de análisis es tratada en el segundo capítulo. Destaca aquí las diferencias entre una escala técnica, matemáticamente mensurable y que relaciona lo concreto con lo representado, y una escala conceptual, que indica un cierto nivel de focalización teórica de un objeto que lo aparta de su entorno o, por el contrario, una reducción de su tamaño por la simplificación de sus características que lo integran en un conjunto mayor. El tratamiento de la escala temporal, como también el paso del análisis global a lo micro o las distintas medidas de impac-

to sirven para explicar las diferentes escalas utilizadas para el análisis de la relación entre sociedad y medio.

En los capítulos tercero y cuarto, el autor nos habla de dos aspectos del ambiente: por un lado, el ambiente como dador de recursos y, por otro, como receptor de efectos. Así, nos presenta cómo la sociedad aprovecha los recursos del ambiente en la forma de «oferta ambiental» y cómo en el proceso de explotación de esos recursos naturales, en su posterior transformación industrial y, en general, en todas las actividades humanas, se produce un impacto cuyo análisis y evaluación son cruciales para una gestión equitativa que permita una mayor sustentabilidad.

Una breve historia de la sociedad y su ambiente es el tema del quinto capítulo, que se centra en las relaciones que se fueron estableciendo entre ambos a lo largo del tiempo. Las formas de alteración humana del ambiente; la relación entre tiempo, población, ambiente y tecnología; la relación entre la sociedad cazadora/recolectora, y las modificaciones del ambiente como resultado de la expansión agrícola son algunos de los puntos tratados, para concluir en el alto poder de modificación ambiental que tiene actualmente la sociedad fundamentalmente desde la revolución urbano-industrial hasta nuestros días.

Este balance de la relación entre ambiente y sociedad a través del tiempo tiene su continuidad en el capítulo sexto, con la visión que de esa relación tienen los integrantes de la sociedad en distintos momentos históricos: el mundo clásico, la edad media, el mundo moderno y un especial énfasis en la visión de pensadores como Malthus y Marx.

En el capítulo séptimo, se presentan dos formas antitéticas de abordar el tema sociedad/recursos, con posturas «catástrofistas» y «optimistas» de esta relación. A partir de mediados del siglo XX, la discusión sobre la relación entre la sociedad y su ambiente sale de los ámbitos académicos en los que había permanecido hasta

entonces, lo que da origen a movimientos como el ambientalismo y a trabajos de carácter neomalthusiano. Pero los primeros pesimistas y catastrofistas surgen en la década de 1960, con Rachel Carson, Paul Ehrlich y Garret Hardin, autores de trabajos de gran repercusión que redundó en la creación de una posición negativa con respecto al vínculo existente entre sociedad, ambiente y recursos que todavía subsiste y con propuestas de soluciones drásticas para paliar sus efectos. Estas posturas recibieron un espaldarazo con el libro *Los límites del crecimiento*, o informe Meadows, del Instituto Tecnológico de Massachussets.

La otra vertiente de los investigadores preocupados por la relación entre la sociedad y el ambiente son aquéllos calificados de «optimistas», con sus tres exponentes más conocidos: James Lovelock, autor de la teoría Gaia, según la cual todo el mundo funciona como un solo ecosistema; Ester Boserup, que cifra esperanzas en la capacidad tecnológica de la sociedad para solucionar sus problemas alimenticios, y Julián Simon, que invierte los términos de la discusión llevándola al terreno económico y afirmando que el crecimiento de la población se reducirá naturalmente cuando ésta haya alcanzado el nivel de consumo adecuado.

El movimiento social y político llamado «ambientalismo» es el tema tratado en el capítulo octavo. Desde mediados de la década de 1960 y hasta finales de la de 1980, el mundo vio desarrollarse un amplio y confuso conjunto de ideas alrededor del tema del ambiente y de su relación con las actividades y las actitudes de la sociedad. Estas ideas se corporizaron en este movimiento social y político, que fue expandiéndose tanto en ideas como en lugares, lo que dio como resultado final una gran cantidad de movimientos que casi lo único que tienen en común es la preocupación por las relaciones socioambientales. Todo este complejo movimiento, con sus diversas facetas —con-

servacionismo, movimientos sociales no gubernamentales, ambientalismo gubernamental y burocrático, y ambientalismo en los países no desarrollados—, es abordado por el autor de forma separada.

En el capítulo noveno, el autor entra en el análisis de un concepto tan actual como ambiguo y confuso como es el «desarrollo sostenible». Este concepto, que partió formalmente de una definición general desarrollada en el Informe Brundtland, realizó una evolución contraria a la que se proponía, esto es, intentar dar claridad y precisión, y se convirtió, en cambio, en un término retórico usado en circunstancias diversas y por usuarios muy heterogéneos. A lo largo del capítulo, se aclaran algunos conceptos —sustentabilidad, desarrollo, crecimiento, manejo sostenible, distintas escalas de análisis dentro de la sostenibilidad, indicadores de la sostenibilidad— para finalizar con un recorte territorial específico de la situación en América Latina.

Como reflexiones finales, en el capítulo décimo se retoman algunos conceptos tratados con la intención de adoptar una posición positiva sobre la base de lo andado en esta compleja relación, especialmente en las últimas décadas.

Al final de cada capítulo, el autor hace referencia a la bibliografía específica en castellano del tema tratado en él. Un agregado de interés en este libro es la referencia a trabajos publicados en inglés que sirven de puente entre el lector y la enorme bibliografía que, sobre el tema socioambiental, se produce en este idioma.

En suma, se trata de un libro con una muy rica reflexión sobre una temática siempre actual y polémica en el que se abordan, con una mirada crítica, las relaciones entre la sociedad y el ambiente y se evalúan los conflictos que entre ellos se manifiestan.

Carlos Haas

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Geografia
carlos.haas@uab.es

VALENTINE, Gill

Public space and the culture of childhood

Hants: Ashgate, 2004, 133 p.

ISBN 0 7546 4254 2

En els darrers anys, han augmentat el nombre d'articles i llibres publicats sobre l'anomenada «geografia dels infants», interessada, especialment, en l'anàlisi de la vida quotidiana, el comportament i la presència als espais públics dels nens i les nenes. Des de la geografia social, cultural i del gènere, s'han anat produint nombroses recerques preocupades per visibilitzar la diversitat d'experiències, necessitats i moviments dels col·lectius de persones que, per qüestions de gènere, edat, sexualitat i condició social, cultural i ètnica, han quedat tradicionalment exclosos dels estudis urbans. El llibre que es presenta, escrit per la geògrafa Gill Valentine, de la Universitat de Sheffield (Gran Bretanya), és un excel·lent exemple d'aquest recent interès per l'estudi de la infància als entorns urbans i rurals.

Public space and the culture of childhood consta de set capítols i d'una extensa bibliografia, tota en anglès, imprescindible per a aquelles persones interessades en la temàtica. El llibre és el resultat de dos anys de recerca i s'estructura al voltant de tres conceptes teòrics clau: espai públic, espai privat i comunitat. Els objectius principals de la recerca han estat l'estudi, des d'una perspectiva de gènere, 1) de la construcció de l'imaginari de les pors que pares i mares configuren al voltant dels seus fills i filles als espais públics; 2) de les responsabilitats que pares i mares tenen sobre la formació de les geografies personals dels seus fills i filles (establiment de limitacions espacials, temporals, etc.); 3) de les negociacions, competències i resistències que els infants desenvolupen per contrarestar el control dels seus progenitors, i 4) de les conseqüències que les restriccions imposades per aquests tenen sobre la vida dels infants.

El treball de camp es desenvolupa a partir d'una combinació de tècniques qualitatives i quantitatives, encara que, val a dir, les primeres tenen un pes específic més gran en l'obtenció d'informació i en la interpretació final dels resultats. La recerca etnogràfica es configura, doncs, amb setanta entrevistes en profunditat a pares i mares d'infants d'entre vuit i onze anys; amb entrevistes informatives a agents socials (personal docent i policial dedicat a l'educació infantil per a la seguretat personal) i, finalment, amb grups de discussió on els protagonistes són nens i nenes i nois i noies d'entre set i setze anys. Referent a les dades estadístiques, aquestes s'obtenen a partir d'un qüestionari fet al voltant de quatre-cents pares i mares amb preguntes relacionades amb els jocs dels infants i la seva mobilitat, entre d'altres. La diversitat d'àrees d'estudi (repartides en àrees rurals i urbanes) i les persones seleccionades per participar en la recerca (procedents de diferents tipus de famílies de diferents condicions socials i culturals) pretenen captar al màxim la diversitat d'experiències, opinions i vivències sobre els diversos temes tractats. Aquest interès per englobar la multiplicitat d'experiències segons les diverses identitats individuals és present al llarg del llibre, ja que l'experiència de la infància no és universal, sinó, més aviat, una invenció social. Així doncs, l'autora contextualitza el seu treball i insisteix que els resultats de la recerca s'han d'entendre dins el context de les societats occidentals, on la infància és vista com un temps d'innocència, vulnerabilitat i dependència, molt diferent del tipus d'infància imaginada en unes altres societats, on les experiències de pobresa, indigència o malaltia dels progenitors obliguen els infants a

entrar, sense contemplacions, al món dels adults.

Al llarg dels set capítols esmentats, s'hi fan reflexions teòriques ben interessants, fruit del treball empíric i la constant complementació i comparació amb altres estudis sobre el tema. Algunes de les principals conclusions s'exposen a continuació.

En primer lloc, val a dir que mentre la identitat dels infants es construeix sobre l'imaginari de la seva «vulnerabilitat» als espais públics, estadísticament es demostra com aquests (de la mateixa manera que els adults) pateixen més agressions a l'espai privat i que aquestes són, alhora, paradoxalment, provocades per persones del seu mateix àmbit familiar. Segons l'autora, les pors que els pares i les mares senten per la seguretat dels seus fills i filles a l'espai públic són construïdes i mediatitzades, en bona mesura, pels mitjans de comunicació, les campanyes educatives i la comunitat on viuen. Els missatges que aquests sectors generen, contribueixen a pressuposar que l'espai públic sigui, «naturalment» i «certament», un espai per als adults i, consegüentment, un espai on els infants viuen permanentment sota el risc de caure en mans de persones estranyes. Aquests «estrany» són demonitzats a través del cos masculí, que passa a ser concebut com un cos potencialment perillós i desafiant, mentre que el cos femení continua sent concebut com un cos transmissor de seguretat i confiança.

En segon lloc, els pares i les mares determinen les geografies personals dels infants (o la mobilitat espacial d'aquests sense la supervisió d'una mirada adulta); això no només depèn del gènere, l'edat i la posició que aquests ocupin en la família, sinó que també estan influïts per les decisions que pren el seu cercle d'amistats o els membres de la seva comunitat. També, els resultats empírics de la recerca mostren com les negociacions espacials que els pares i les mares estableixen amb els seus fills i filles estan fortament generitzats. S'observa com mentre les mares es responsabilitzen dia

rere dia de la seguretat dels infants i negocien i renegocien amb les fronteres de la seva mobilitat pels espais públics —permetent-los, algunes vegades, una certa transgressió espacial—; els pares, amb menys presència a la llar, desenvolupen un paper més autoritari i són els encarregats d'establir la disciplina a casa seva.

Una altra qüestió interessant té a veure amb les visions que pares i mares tenen sobre les diferents habilitats dels seus infants i adolescents per protegir-se ells mateixos. Contràriament al que es diu tradicionalment, els pares i les mares entrevistats consideren que les seves filles tenen més capacitat que els seus fills per negociar la seva seguretat als espais públics, ja que aquestes són percebudes com a persones més responsables, més madures i amb més consciència d'elles mateixes. Pel que fa als tipus d'agressions que nens i nenes poden patir als espais públics, aquestes també poden ser diferenciades per gènere. Així, mentre que els progenitors pensen que les seves filles són més vulnerables a les agressions sexuals, els seus fills ho són més a qualsevol tipus de violència masculina (baralles a les escoles, al carrer, etc.).

Tenint en compte tot el que s'ha considerat anteriorment, l'autora reflexiona sobre les conseqüències que tenen les extremes actituds protectores dels progenitors en relació amb l'ús que fan els seus infants dels espais públics. S'observa com, cada vegada més, el temps lliure de les criatures transcorre en espais privats i semipúblics (centre d'esports, ludoteques, etc.) i com, consegüentment, les activitats que desenvolupen aquests estan cada vegada més privatitzades, institucionalitzades i organitzades pels adults. Alguns estudis mostren com el fet que els nens i les nenes no puguin accedir sols a l'espai urbà que els rodeja o jugar als espais públics oberts sense la mirada atenta d'un adult té repercussions en el seu desenvolupament de l'autoestima, la responsabilitat i la independència.

Finalment, cal assenyalar que un dels debats més estesos en els darrers anys en la literatura generada al voltant del fet urbà en les societats occidentals és la pèrdua de protagonisme dels espais públics oberts tradicionals (places, parcs...) com a llocs de proximitat. Els canvis polítics, econòmics i tecnològics reflectits en les societats de consum a través de la privatització del lleure (centres comercials), la revolució tecnològica (Internet), les noves tipologies residencials (suburbanització), els nous espais característics de la sobremodernitat (nusos d'intercanvi, espais relacionats amb el transport ràpid: estacions de trens, aeroports...) han anat transformant el concepte de sociabilitat i potenciant una fragmentació espacial i social, fins al punt d'excloure els col·lectius de persones sense capacitat de consum (joves, homes i dones immigrants, pobres...). L'autora dedica una bona part del llibre a reflexionar sobre aquestes qüestions i sobre les repercussions que aquestes tenen no només en la vida quotidiana dels infants, sinó també en la dels

adolescents. Aquests darrers, davant l'exclusió i la manca d'espais pensats per a ells, estableixen una sèrie de resistències als carrers i als espais públics (marques al territori a través de grafitis; apropiació de places, de bancs, etc.) que poden esdevenir agressives i desafiantes per a uns altres grups de persones (dones, gent gran, infants, etc.). En aquests casos, els espais públics definits com a indrets de relació i d'identificació, de contacte entre les persones, d'animació urbana i d'expressió comunitària, arriben a perdre la seva essència. És així, doncs, com els governs locals haurien d'aprofitar els coneixements que dona l'experiència de viure quotidianament en un lloc concret per tal de potenciar la participació ciutadana (no només dels adults, sinó també dels infants i dels joves) en la pràctica de la planificació urbanística.

Anna Ortiz Guitart

Departament de Geografia
Universitat Autònoma de Barcelona
anna.ortiz@uab.es

SANTOS PRECIADO, José Miguel

Sistemas de información geográfica. Unidad didáctica

Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia, 2004, 460 p.

ISBN 84-362-2006-4 (código UNED: 60105UD01A01)

Los sistemas de información geográfica se han ido incorporado a los planes de estudio de muchas licenciaturas universitarias, como Geografía, Ciencias Ambientales, etc., hasta el punto que actualmente resulta raro que un estudiante de dichas licenciaturas no pueda o deba cursar al menos una asignatura dedicada a esta materia. En el fondo, es también una consecuencia natural del hecho que los contenidos de esta disciplina son cada día más necesarios para las más variadas tareas relacionadas con el conocimiento, la planificación o la gestión territorial o, simplemente, con la investigación en nue-

vos métodos y técnicas en geografía. El carácter moderadamente nuevo de esta materia impulsó, hace algunos años, la aparición de un buen número de manuales que, naturalmente, es necesario renovar en sucesivas actualizaciones o con nuevas aportaciones, como es el caso de este nuevo libro del profesor José Miguel Santos Preciado, de la Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), en España.

Naturalmente que existen otros buenos manuales de SIG, pero el que el profesor Santos nos ofrece tiene, entre otras virtudes, el de la actualidad y el de la com-

pletitud. En un ámbito de conocimiento con un movimiento casi trepidante resulta necesario que un texto contemple también temas relativamente recientes e importantes como son, por ejemplo, las infraestructuras de datos espaciales. Por otra parte, la completitud, algo que se madura con el tiempo en cualquier disciplina, ha sido abordada por el autor a través de una recolección y una selección adecuadas, que hace que no se detecten vacíos en aspectos importantes para el soporte a la actividad docente. La enseñanza de los sistemas de información geográfica cuenta, como en tantos otros casos, con la dificultad adicional de los conocimientos previos de los estudiantes, por lo que un texto con referencias a disciplinas o aspectos circundantes es doblemente bienvenido. Sin duda, hay que destacar aquí que la experiencia del profesor Santos en la UNED le ha permitido tener en mente a alumnos primariamente no presenciales, con lo que la obra se ha beneficiado de una mayor atención a esa necesidad de dar referentes adecuados. Pero esa necesidad no solamente beneficia a los estudiantes de formación a distancia con un texto si cabe más cuidado, sino que también da a los estudiantes presenciales un referente más autónomo, que en no pocas ocasiones les puede venir bien.

Hay que decir, sin embargo, que la completitud del texto y sus 460 páginas lo hacen excesivo para abordarlo enteramente en un único curso de seis o nueve créditos, lo cual no es una mala noticia, sino que hace que el texto nos ofrezca materiales adicionales para otras asignaturas relacionadas.

El libro está organizado en siete capítulos, seguidos de la correspondiente bibliografía y un glosario de veinte páginas. El primer capítulo presenta las nociones fundamentales de los SIG: definiciones, aplicaciones, componentes básicos (sin olvidar el importante factor humano y corporativo, por desgracia no siempre atendido) y una breve historia

completada con una perspectiva futura. El segundo capítulo trata de la naturaleza de la información geográfica, que toma recordando aspectos básicos, pero muy importantes y a menudo obviados, como son las tipologías de variables y escalas de medida. Tras esta exposición, se ataca el tema de la representación cartográfica de la información geográfica, que servirá para enlazar con sus tipologías, su problemática y su encaje en los SIG. En este capítulo, se da noticia (lo que no es habitual en textos básicos de SIG) de aspectos como la autocorrelación espacial, se insiste en la necesidad de normalización de la información y se muestra cómo se está encaminando ésta en el contexto internacional. La referencia al muestreo y a la calidad de los datos son aspectos también de agradecer en un texto destinado a la docencia, ni que sea para sensibilizar a los futuros profesionales en aspectos tan importantes.

En el tercer capítulo se presentan, como es habitual en los manuales de SIG, los modelos y las estructuras de datos geográficos; en él se exponen al lector los conceptos de ráster y vector y sus estructuras, el modelo entidad-relación, los sistemas gestores de bases de datos, etc. El cuarto y quinto capítulos profundizan en los SIG ráster, desde la introducción de datos (con un breve resumen de teledetección) hasta las operaciones y los algoritmos de cálculo (reclasificación, superposición, vecindad, distancias, etc.), destinando una atención especial al caso particular de los modelos digitales del terreno. Algunos aspectos van más allá de lo tratado en otros manuales básicos, abordando, por ejemplo, el análisis de difusión o diferentes métodos de interpolación espacial con objeto de obtener una matriz ráster. El sexto capítulo, por su parte, profundiza en los SIG vectoriales, también abordando los diferentes métodos de introducción de datos (con referencia a los sistemas GPS, etc.), tipos de análisis (superposición, proximidad, etc.).

De nuevo, algunos temas más avanzados son recogidos en el texto, como el análisis de redes. El enfoque diferenciado en capítulos destinados a SIG ráster y a SIG vectorial es habitual y ciertamente práctico, aunque quien firma esta reseña preferiría que se hiciera un tratamiento integrado desde una óptica espacial, distinguiendo en cada caso las especificidades cuando las haya.

El séptimo y último capítulo expone numerosas aplicaciones de los SIG bajo diferentes ópticas, como la medioambiental, el análisis del paisaje, la planificación, el estudio de riesgos naturales, el análisis de mercados o la localización óptima de actividades y equipamientos. En el capítulo, se introducen también las bases del análisis a la luz de múltiples objetivos y criterios, y se muestran con notable detalle y profundidad bastantes ejemplos, lo que ayuda a integrar muchos de los conceptos introducidos en el texto. Estos casos tienen el valor añadido de haber sido extraídos de trabajos reales convenientemente reseñados, lo que no sólo les confiere mayor interés, sino que contribuyen a dar una pincelada al rico panorama de investigación y aplicaciones existentes.

Aparte de estos casos finales, a lo largo del libro van apareciendo ejemplos frecuentemente centrados sobre las mismas zonas, lo cual resulta útil desde un punto de vista didáctico. Como es lógico en un texto de la UNED preparado para la licenciatura de Ciencias Ambientales, hay una mayor atención a este ámbito en los ejemplos, lo cual naturalmente no debe hacer creer que el texto no sea adecuado para la formación de geógrafos, biólogos, etc.

Aunque el libro ya es bastante extenso, tal vez podría incluirse una mayor relación de páginas web con bases SIG descargables o, en su defecto, simplemente visualizables desde un navegador de Internet.

Finalmente, no por obvio podemos dejar de subrayar que otro valor de la obra es el hecho de estar escrita en castellano, no porque no consideremos necesario que los estudiantes lean en otras lenguas, sino por la omnipresencia de la lengua inglesa en este tipo de manuales. Dicha omnipresencia contribuye a empobrecer el vocabulario profesional por la solución fácil de adoptar sistemáticamente la forma anglosajona para toda novedad y no ayuda a enmarcar cada ciencia en la estructura mental y cultural de cada lengua.

El libro se complementa con una guía didáctica de 53 páginas (código UNED 60105GD01A01, sin ISBN) y un cuaderno de prácticas de 167 páginas («El funcionamiento del programa MiraMon. Aplicación para la realización de ejercicios prácticos de carácter medioambiental y/o territorial», código UNED 60105CP01A01, ISBN 84-362-4822-8), en que los estudiantes disponen de un pauta y abundantemente ilustrada guía al variado número de actividades que, en el ámbito de los SIG, propone el autor.

En resumen, un completo y actual libro para la enseñanza de los sistemas de información geográfica que, sin duda, merece la atención de docentes y personas interesadas en nuestra disciplina.

Xavier Pons

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Geografia
xavier.pons@uab.es